Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları

İrfan Gürdal*

Orta Asya'daki müzik ve müzik aletleri hakkında Türkiye'de yeterli kaynak bulunmayışı, birtakım kavramların doğru anlaşılamamasına ve Anadolu halk müziğinin Orta Asya ile ilgilendirilmesinde de çeşitli problemlere sebep olmaktadır. Kopuz ve ıklığ gibi bazı çalgıların tanımları yeterince açıklığa kavuşturulamamaktadır.

Türklerin yaşadığı bütün bölgelerin çalgılarını ayrı ayrı tanıtmaya başlamadan önce her yörede çalgı adı olarak karşımıza çıkacak olan kopuz sözcüğünün etimolojisi ve çalgı kültüründeki yeri hakkında kısaca bilgi vermek gerekir.

Türkler, bin yıldan fazla bir süredir dünyanın birçok bölgesine yayılmış ve çok farklı kültürlerle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu sebeplerle kopuz adı başlangıçta belki tek bir çalgıyı ifade ediyorsa da günümüzde farklı çalgılara isim olmakta ve yine farklı şekillerde yazılıp söylenmektedir. Moğolca, Çince gibi Asya'dan komşu dillere de geçmiş olan kopuz sözcüğü yine de imlâ bakımından büyük oranda korunmuştur. Çin kaynakları, Tukiyu (Türk) erkeklerinin "hyupu" çaldıklarından bahsediyor. Bu sözcük, Meragalı Abdülkadir'in Doğu Türkistan'da XV. yüzyılda millî çalgı olarak kullanıldığını yazdığı "pi-pa" çalgısını hatırlatıyor. Pi-pa, Çin müziğinde günümüzde de aynı isimle kullanılan dört telli kısa saplı bir çalgıdır. Müslüman kaynakların kopuzu barbat ve ud ile bir tutması bu form benzerliğinden kaynaklanıyor olabilir.

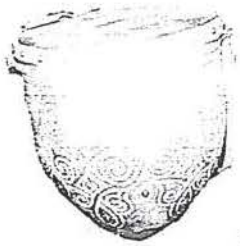
Dış tesirlere en fazla kapalı kalabilmiş bölgeler olan Saha-Yakut çevresi, Hakasya ve Altaylar'da kopuz konusunu incelemek gerekir. Bu bölgelerde khomus, khomıs isimleriyle anılan çalgı, metal bir çatalın arasına yine metalden esnek bir dil yerleştirilmesiyle yapılan bir ağız çalgısıdır. Çatal ön dişlere dayanır ve parmaklarla metal dil titreştirilir. Ağız boşluğunun rezonans kutusu gibi kullanılması ile çalınır.

Yakutlarda bu çalgının prototipleri demir yerine ağaç veya kamıştan yapılmakta ve günümüzde de kullanılmaktadır. Khomus sözcüğü, Saha-Yakut dilinde, aynı zamanda kamış anlamına da gelmektedir. Müzikolog S. Longinova, kelimenin bu anlamına göre ilk khomusun nefesli bir çalgı olabileceğini ileri sürmektedir. Yakut inanışına göre ilk khomus yıldırım düşmesi sonucu yanmış bir ağaçtan çıkan sesten yola çıkılarak yapılmıştır. Şaman inançlarına göre ağaç kutsaldır. Kamların khomusları özellikle pelit ağacından yapılan kutsal sesli çalgılardı ve ruhlarla konuşurken bu çalgıyı kullanırlardı. Ölen şamanın mezarına ağaçtan yapılmış khomusları konurdu ve yine bir ağaca bu şamanın çalgıları asılırdı. Altay ve Yakutların eski masallarında khomus av çalgısı olarak da anlatılıyor ve elde edilen av için bu çalgıyla şükrediliyordu. Yakutçada khomuhun sözü büyü, sihir anlamına gelir. Khovuz ise eski Türk dilinde kötü ruhları kovma (kovuş) anlamındadır. Khovuz oguz da dua etmek demektir.[1] Khomus çalgısının dua ve kötü ruhları kovmadaki fonksiyonu göz önüne

(*) *Kültür Bakanlığı Devlet Türk Dünyası Müziği Topluluğu Sanat Yönetmeni.*

(1) Reşetnikova A. P. Vargan İ Ego Muzika (s. 79) Yakutsk 1991.

alındığında adını bu gelenekten aldığı düşünülebilir. Bir kısmı Romanya'da bir kısmı Moldovya'da yaşayan Gagauz Türklerinin halk çalgısı olan bir çeşit kemençe de bugün "kovuş" adı ile anılmaktadır.

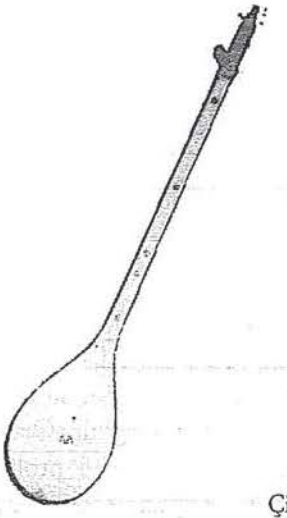
Dabılbaz, Kazakistan

Prof. Dr. A. N. Samayloviç Çincede "kovzı" sözcüğünün ağızla çalınan anlamında kullanıldığını bildiriyor ve Yakut, Tonguz ve Çin kovzısını demir kopuz olarak tanımlıyor.[2]

Hakas çevresine ait bir başka çalgıyı, Verkov yayımlamıştır. Komıs adındaki bu çalgı, iki veya üç tellidir. Altay çevresinde tobşur denen çalgı ile Tuva'daki Topşulur adlı çalgılarla aynıdır. Teknesi ve sapı aynı kütükten çıkarılır. Alt kısmı koyun veya geyik boynuzu ile kaplanır. Perdesizdir.[3] Telleri at kılı veya koyun bağırsağı (kiriş) ile yapılır. Alt teli, üst tele göre beşlidir. 70-80 cm kadar uzunluktadır. Buna benzer çalgılar, Orta Asya'nın birçok bölgesinde kullanılmakta fakat farklı isimlerle anılmaktadır.

Kazak ve Kırgız baksılarının kullandıkları çalgıların ismi de kopuzdur. Ancak bu kopuzlar yayla çalınan bir çeşit kemençelerdir. Saka-Yakut bölgelerinde de sözü kıl khomusla aynı ailedendir. İslâmiyet'in kabulüne kadar baksılar kıl kobız adındaki bu çalgı ile ayinlerini gerçekleştirirlerdi. Kırgızlar parmakla çaldıkları uzun saplı üç telli çalgılarına da kopuzla aynı sözcükten gelen komuz denilmektedir.

Kopuz adı çok çeşitli çalgılara isim olmuşsa da Orta Asya'nın her yerinde kopuz ismiyle anılan tek bir çalgı var ki o da ağız kopuzudur. Saha-Yakut dilinde khomus, Tuva çevresinde demir khomus, kuluzun khomus ve çartı khomus, Kazaklarda, şankobız, Kırgızlarda ooz (ağız) komuz, Başkurt ve Tatarlarda kubuz, Türkmenlerde gopuz, Özbeklerde şang kobuz adıyla bilinen ağız tamburası ya da Batılıların jew's harp dedikleri çalgıdır. En eski kopuz bu çalgı mı idi bilinmiyor ancak kopuz adıyla en yaygın olan çalgı olduğunu görüyoruz. Kopuz adı daha sonraları çalgı anlamında kullanılmaya başlamış ve genellikle önüne bir sözcük eklenerek özel bir çalgı adı almıştır. (Kılkopuz, simkopuz, demirkopuz, narkopuz, yıgaşkomuz, kuluzun khomus vs.)

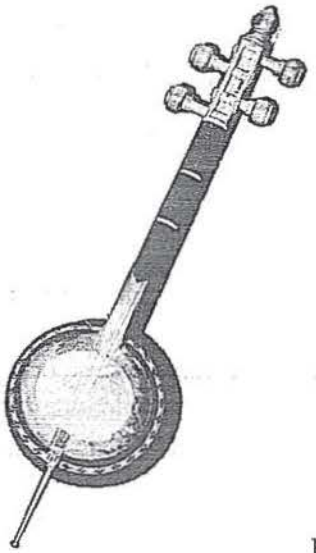
Çiftelya, Arnavutluk

Mahmut Ragıp Gazimihal, kopuzu telli bir çalgı olarak açıkladıktan sonra zamanla okla çalınmaya başlandığını ve muhtemelen bundan sonra oklu kopuz ya da sadece oklu denilmiş olabileceğini belirtiyor. Iklığ adının da buradan geldiğini ileri sürüyor ve şunları yazıyordu: "Eski bir Türkistan seyahatnamesinde iki kıllı olan oklu bir çalgının adı Lâtin harflerince igil imlâsıyla alınmıştır. Fransız musiki yazarı Albert Soibes kaynak göstermeksizin şöyle diyor "İkele yaylı bir çalgıdır; uç Sibirya ve Moğol sınırlarında kullanılmıştır." Bozuk imlâlarla yazılı kelimenin ıklığ ile olan ilgisini ister istemez hiçbir batılı iktibasçı bilemezdi: Türkolog değillerdi."[4] Gazimihal burada çok önemli bir ipucuna yaklaşmış

(2) Gazimihal M. R; Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız, Ankara 1975.
(3) Gazimihal M. R; Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız, Ankara 1975.
(4) Gazimihal M. R.; Asya ve Anadolu Kaynaklarında Iklığ, Ankara 1958.

ancak ikele sözünün ikili, igil sözünün ise iki kıl anlamına gelebileceğini fark edememişti.

Türkler çalgılarını adlandırırken, yaygın olarak tel sayısından yola çıkıyorlar, iki+kıl=igil, ikili, çiftetelli, iki telli, üç telli gibi Türkçe adların yanı sıra dutar, setar, şeştar gibi Farsça isimler de kullanıyorlardı. Bu çalgı adlandırma geleneği de ıklığ sözünün iki kıllı kökünden gelmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Anadolu'da kemençelerin tel sayıları üçe çıktıktan sonra ıklığ adı da kullanılmaz olmuştur.

Kamançа, Azerbaycan

Tıva

İgil (egil, kıl khomus): İki telli, telleri at kılından yapılan, yaylı çalgı. Göğsü deriden yapılabilir, perdesizdir. İgilin Orta Asya'daki diğer akrabaları şunlardır: Altay'da "ikili", Hakasya'da "ıkh veya khomus", Kazakistan'da "kıl kobız", Kırgızistan'da "kıyak" ve Moğolistan'da "morin-huur". Form olarak "doşpuluur"un aynısı olduğu hâlde yayla çalındığı için "igil" adını alan örnekler de mevcuttur. Yapımında, nemli ve alçak yerlerde yetişen ağaçlar kullanılır. Yıldırım düşmüş olan ağaçtan yapılanı makbul sayılır. Telleri dişi ve yürük atın kuyruğundan yapılır. Tel boyu 70-100 cm kadardır.

Tıva Türkçesinde çalgı teline "khıl" (kıl) denilmekte ve igil sözünün iki+kıl sözcüklerinden oluştuğu söylenmekte.[5]

İgil'in bir diğer özelliği de burguluk (baş) kısmının at başı şeklinde olmasıdır ki bu da şaman kültüründe atın kutsallığı ile bağlantılıdır.

Doşpuluur (topşuluur, toşpulduur): İki telli, parmakla çalınan, ağaç veya deri göğüslü, perdesiz halk çalgısıdır. Kazakların dombırasına benzer. Altay'da yaşayan Türklerin de kullandığı çalgı, dörtlü ya da beşli aralıkla düzenlenir. Telleri kirişten veya burulmuş at kuyruğundan yapılır. İki türü vardır. Bir kısım doşpuluurların gövdesi dört köşeli ve iki tarafı deri ile kaplıdır. Bir kısmında ise gövde oval şekilli ve önünde deri kaplı arkası kapalıdır. Genellikle şarkı eşliği için kullanılır.

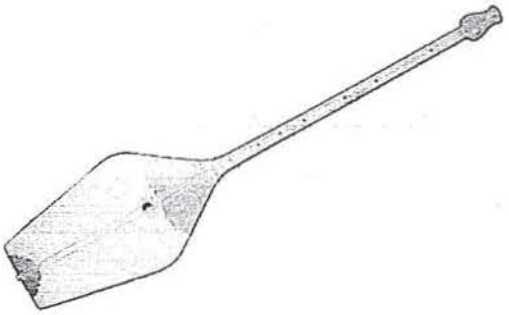
Bızaançı: Dört telli, yaylı bir çalgıdır. Yay ikinci ve üçüncü telin arasından geçer ve çalgıdan ayrılamaz. Çalınırken çıkan bızzaa sesinin oluşmasından adını alır. 65 ile 100 cm boylarında olur. Silindir biçimindeki gövdenin bir tarafına yılan derisi geçirilir. Telleri at kılındandır ve saptan 2-3 cm yukarıdadır. Çin, Tibet ve Moğolistan'da da değişik isimlerle benzerleri vardır. Tıva'daki örnekleri at başlıdır.

Çanzı: Köşeleri yuvarlanmış, 10-12 cm derinliğinde ve 20-30 cm genişliğinde kare bir gövde ve uzun bir saptan oluşan üç telli bir çalgıdır. Gövdenin her iki yüzeyi yılan derisi ile kaplıdır. Parmakla veya mızrapla çalınır. Çin'de ve Moğolistan'da da kullanılır.

Çadağan: Yatağan şeklinde Anadolu Türkçesine çevirebileceğimiz çalgı, yatay bir rezonans kutusu üzerine gerilmiş yedi telden oluşan bir çalgıdır. Saha-Yakut, Hakasya ve Altaylar'da da aynı isimle kullanılmaktadır. Teller koyun veya keçi bağırsağından yapılır. Eşik olarak koyunun aşık kemikleri kullanılır (eşik-aşık). Akort bu eşiklerin yer değiştiril-

(5) Suzukey B., Tuvinskie, Traditsionnie Muzikalni İnstrumenti Kızıl 1989.

mesiyle sağlanır. Çalıcılar bazen parmaklarına boynuz veya hayvan tırnağından mızraplar takarlar. Günümüzde yapılan çadaganlar metal telli ve sabit eşiklidir. Teller pentatonik ses sırasıyla akort edilir.

Dombıra

Kuluzun khomus: Demir khomusun daha eski bir formudur. Bambudan yapılır, titreşim çalgıya bağlanan bir ipin çekilmesiyle sağlanır.

Limbi: Nefesli bir halk çalgısıdır. Yan flüte benzer. Kamış veya ağaçtan yapılan örnekler olmakla birlikte bugün genellikle metalden yapılmaktadır, ancak eski zamanlarda genç ölen kızın kaval kemiğinden yapıldığı rivayet edilir.

Şoor: Üç delikli nefesli bir halk çalgısıdır. 60-80 cm uzunluğundadır. Kamış veya ağaçtan yapılır. Erkeklerin çaldığı bir çalgıdır. Sağ ayak üzerine otururken sol ayak ileri uzatılır ve çalgı sol ayağa yaslanarak çalınır.

Düngür: Şaman davuludur. 40-60 cm çapında, 10-15 cm derinliğinde bir tarafı açık diğer tarafı deri ile kaplı kutsal çalgıdır. Deri üzerinde göğü, yeri, kutsal ruhları sembolize eden şekiller bulunabilir. Kasnağın açık tarafına+şeklinde tutturulmuş iki sopa hem sol elle davulun tutulmasını hem de üzerine çıngırak ve kutsal parçaların (bez, deri, tüyler vs.) bağlanmasını sağlar. Şaman ayininin vazgeçilmez aksesuarıdır. Orba ile çalınır.

Orba: Şaman davulunun tokmağıdır. Ancak orba tek başına da ses çıkaran bir çalgı sayılır; çünkü üzerindeki değişik boylarda zil ve metal parçalar orbanın sallanmasıyla sesler çıkarır. Davula vuran yüzü kıllı deri ile kaplıdır. Ayı pençesinden yapılan orbalar da vardır.

Kıngıraa: Metal bir halkaya takılmış üç metal çubuktan oluşur. Genellikle şaman elbisesinin sırtına iliştirilir ve ayin sırasında şamanın hareketleriyle seslenir

Konguraa: Bir ipe bağlı metal küre ve içine konulan parçalardan oluşan bir çeşit çan.

Konguluur: Çan formunda çıngırak.

Bunlardan başka Tıva kültürüne lâmaizmin etkisi ile çevre kültürlerden buşkuur, buree, kandan,tun gibi çalgılar da girmiştir.

Uygur Özerk Bölgesi

Dutar: Parmakla çalınan dutar, iki telli olup telleri ipekten yapılmaktadır. Dut ağacından yapraklar hâlinde imal edilen armudî biçimli bir teknesi ve yine dut ağacından kapağı vardır. Genellikle dörtlü veya beşli akortlanır. Oktav ve ünison akortlandığı da görülür. Sesi yüksek değildir. Perdeler kromatik sıra ile yerleşmiştir. Teller tek tek çalınamayacağı için iki sesli çalışı mecbur kılar.

Rübap: Kaşkar rübabı veya koçkarca adıyla da anılan çalgı, yaklaşık 90 cm uzunluğundadır. Eskiden teknesinin koç kafatasından yapıldığı rivayet edilir. Günümüzde dut ağacından yapılmakta ve tekne ile sapın birleştiği yerde iki boynuz figürü bulunmaktadır. Altta iki ortada iki ve üstte bir olmak üzere beş tellidir. Orta tel alt telin pesteki beşlisine, üst tel ise alt telin bir oktav pesine akortlanır. Perdeleri kromatik ses sırasınca yerleştirilmiş olup, bir tel üzerinde iki oktavlık diyapazona sahiptir.

Tanbur: Beş telli klâsik Uygur sazı olan tanburun altta iki, ortada iki ve üstte bir metal teli vardır. Akordu çalınacak makama göre değişir. Boyu yaklaşık 1.50 metre olan tanburun armudî bir gövdesi ve lâdin kapağı

vardır. Kromatik sırayla yerleştirilmiş kemik veya fildişi perdeleri bulunur. Tek tel üzerinde iki oktav ses genişliğine sahiptir.

Gijjak: Yaylı bir çalgıdır. Eskiden üç telli olan giccak, dörtlü aralıklarla akortlanırken günümüzde tel sayısı dörde çıkarılmıştır. Akort sistemi çalıcıya göre değişmektedir. Küremsi bir ağaç teknesi ve 40-45 cm boyunda silindirik bir sapı vardır. Uygur gijjakları Orta Asya'nın diğer bölgelerinden farklı olarak deri yerine ağaç göğüslüdür. Can direği göğüsün 7-8 cm altına yerleştirilmiş olan deriye basmaktadır.

Dap (Def): 30-45 cm çapında ağaç kasnak üzerine gerilmiş deve veya sığır derisinden yapılan ritm çalgısıdır. Kasnağın iç yüzeyine metal halkalar yerleştirilmiştir.

Sapayi: 20-25 cm boyunda, 1 cm çapında iki metal çubuğa birkaç metal halkanın geçirilmesiyle yapılmış bir ritm çalgısıdır.

Kazakistan

Dombıra: İki telli, parmakla çalınan halk çalgısıdır. Kazak Türklerinin en yaygı çalgısıdır. Telleri eskiden bağırsaktan yapılırken günümüzde misina kullanılmaktadır. Kazakçada bağırsak anlamına gelen "işege" sözü "işek" şeklini alarak çalgı teli anlamına dönüşmüştür. Armudî bir teknesi, çam ağacından göğsü ve perdeli sapıyla küçük bir dutarı andırır. Boyu 80-100 cm kadardır. Abay ve Cambıl dombırası olmak üzere iki türü vardır. Şertpe ve tökpe adları altında iki türlü çalım tekniği vardır. Şertpe tekniğinde sağ elin ayası göğüse dayanarak işaret parmağı ile vurma ve çekmelerle çalınırken, tökpe tekniğinde sağ el bilekten hareket ederek ve bütün parmaklar kullanılarak çalınır. Ses aralığı bir tel üzerinde bir buçuk oktavdır. Dörtlü ya da beşli aralıkla akortlanır.

Kılkobız: Yayla çalınan iki telli eski bir çalgıdır. Halk arasındaki rivayetlere göre sekizinci yüzyılda Korkut Ata tarafından icat edilmiştir. Yarı şaman baksıların ve jıravların çalgısı olan kılkobız 18. yüzyıldan itibaren günah sayılarak yasaklanmış ve ortadan kaybolmaya yüz tutmuştur. 1930'larda Kazak müzikçi Ahmet Cubanov iki tane kılkobız icracısı bularak bunları kendi kurduğu Halk Çalgıları Topluluğuna almış ve kılkobız böylece tekrar yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kılkobızın telleri at kılındandır. Teknesinin alt kısmı deri ile kaplı, üst kısmı ise açıktır. Burguluk kısmında ve teknenin üst kısmında demir parçalar ve ziller asılıdır. Bunlar kobız sallandıkça ses çıkarır. Telleri saptan 3-4 cm kadar yüksekte olup, tırnakların teması ile çalınır. Zamanla geliştirilip tel sayısı dörde çıkmış, telleri de metalden yapılmaya başlamıştır. Bu çeşit kopuzların prima kobız, alto kobız ve bas kobız olarak çeşitleri vardır.

Sıbızgı: Üflemeli bir Kazak çalgısıdır. Ağaç veya kamıştan dilsiz bir boru çeklindeki çalgının eski türlerinde üç parmak deliği vardır. Pentatonik diziler çalmaya uygun olan sıbızgının iki buçuk oktav ses genişliği vardır ve boyu 30 ile 60 cm arasında değişir.

Şerter: Polonyalı ihtilâlci Bronislav Zaleski tarafından yazılıp 1865 yılında Paris şehrinde basılan bir kitapta (Kırgız Bozkırlarında Hayat) yazarın kendi çizdiği bir resimde tespit edilmiş bir çalgıdır. Kazak organolog Bolat Sarıbayev, tespit ettiği bu üç telli çalgıya şertilerek (parmakla çekme) çalındığı için şerter adını vermiştir. Kapağı olmayan bir çanak ve kısa, perdesiz bir saptan oluşan çalgının eşiği teknenin tabanına oturmaktadır. Zamanla çalgı geliştirilerek, göğsüne deri takılmış ve sapı uzatılarak perdeli hâle getirilmiştir. Bugün halk çalgıları topluluklarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Jetigen: Yatık olarak çalınan yedi telli bir çalgıdır. Telleri at kılından veya bağırsaktan yapılır. Her telin altında aşık kemiğinden bir eşik bulunur ve akordu bu eşikleri ileri geri hareket ettirilerek yapılır. Dikdörtgen şeklindeki tekne, ağaçtan oyulmuştur. Eski örneklerde burgu yoktur.

Adırna: Çeng olarak bildiğimiz çalgıdır. Günümüzde kullanılmamaktadır.

Dangıra: Vurmalı çalgılardan olan dangıra, dairesel dar bir kasnak üzerine tek taraflı gerilmiş deriden oluşur. Eski şamanların davuluna benzer.

Asatayak: "Asa" ve "dayak" sözcüklerini birleşmesi ile meydana gelmiş bir isimdir. Bir sopa üzerine sıralanmış çeşitli boylarda zillerden oluşmuş vurmalı çalgıdır. İki ağaç levha arasındaki kısa millere takılmış metal halkalardan oluşan türü de vardır.

Şankobız: Demir kopuz.

Uran: Birbirine bitişik iki boynuzdan yapılmış üflemeli çalgı. Boynuzların her birinde üçer delik vardır.

Müyiz sırnay: Boynuzdan yapılmış bir çeşit boru. Üzerinde üç delik bulunur.

Uskırık, saz sırnay, tastavık: Pişmiş topraktan yapılmış üflemeli çalgılar. Uskırık üç, saz sırnay altı, tastavık yedi deliklidir.

Jelbuvaz: Tulum çıkarılmış oğlak derisine bir üfleme borusu ve beş delikli bir kamış düdük bağlanarak yapılan nefesli çalgıdır.

Dabıl: Çift taraflı deri gerili olan davul.

Dabılbaz: Tek tarafı derili, diğer tarafı konik bir şekilde kapalı olan bir vurmalı çalgı.

Asatayak: Üzerine çeşitli çıngırak veya metal parçalar asılı olan asanın ritm vurmakta kullanılması ile oluşmuş bir çalgıdır. Çok çeşitli formlarda olmaktadır.

Kırgızistan

Komuz: Üç telli parmakla çalınan bir çalgıdır. Telleri ipekten yapılır. Günümüzde misina da kullanılmaktadır. 6-8 cm derinliğinde armudî bir teknesi vardır. Teknenin arkası düzdür. Perdesizdir. Alt ve üst telleri ünison, orta teli beşli akortlanır. Komuzun, üç sesli çalma özelliğine sahip olması Kırgız çalgı müziğine diğer Orta Asya bölgelerinden farklılık kazandırır.

Komuz, Kırgızistan

Kıyak: Kazakların kılkobızı ile aynıdır.

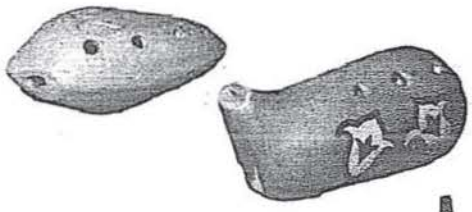
Çoor: Dişe takılarak çalınan dilsiz üflemeli çalgı. Çeşitli boylarda olabilir. Delik sayısı değişik örneklerde farklı farklıdır. Kırgızların eski vatanları olan bugünkü Tıva bölgesindeki şoor ile aynı çalgı olduğu düşünülmektedir.

Dabıl ve temir komuz: Kazaklardakilerle aynıdır.

Şorpaşor: Pişirilmiş topraktan yapılan üflemeli bir çalgıdır. Kazaklardaki saz sırnay ve tastavıktan farkı şorpaşorun dilli oluşudur.

Yıgaş komuz: Demir komuzun ağaçtan yapılan bir türüdür. Çalgının ağıza yerleştirildikten sonra ucuna bağlı bulunan ipin sertçe çekilmesi yoluyla çalınır.

Karnay: Boyu iki ile üç metre civarında metal boru olan karnay yalnız Kırgızistan'da değil Kazakistan, Özbekistan, Doğu Türkistan ve Tacikistan'da da kullanılır. Açık hava çalgısıdır. Bayram ve düğünlerde damlara çıkılarak çalınır. Karnay, bir melodi çalgısı olmaktan daha çok ritm çalgısı olarak kullanılır.

Uskuruk-Kazak, Şorpaşoor-Kırgız

Dutar-Özbek, Uygur

Özbekistan

Dutar: Parmakla çalınan dutar, iki telli olup telleri ipekten yapılmaktadır. Dut ağacından yapraklar hâlinde imal edilen armudî biçimli bir teknesi ve yine dut ağacından kapağı vardır. Genellikle dörtlü veya beşli akortlanır. Oktav ve ünison akortlandığı da görülür. Sesi yüksek değildir. Perdeler kromatik sıra ile yerleşmiştir. Teller tek tek çalınamayacağı için iki sesli çalışı mecbur kılar.

Rübab: Kaşkar rübabı veya koçkarca adıyla da anılan çalgı, Uygurlardaki ile aynıdır.

Tanbur: Üç metal telli Özbek klâsik müzik çalgısıdır. Formu dutara benzerse de daha ince ve uzundur. Teknesi dut, kapağı ladindir. Akordu çalınacak makama göre değişir. Rast için alt ve üst tel ünison, orta tel pesdeki beşlidir. Büzrük, dügah ve ırak makamları için, orta tel pesteki dörtlüdür. Neva ve segah makamları için ise orta tel pesteki ikilidir. Müzik, tanburun birinci teli ile çalınır, diğer teller genellikle ahenk teli olarak işe yarar. Diyapazonu tek tel üzerinde iki oktavdır. Sağ elin işaret parmağına takılan "nahun" adındaki metal bir mızrapla çalınır. Yayla çalındığı da olur.[6]

Çeng: Özbeklerin günümüzde çeng adıyla andıkları çalgı, bir çeşit santurdur. On dört grup teli vardır. Pesteki iki grup ikişer diğerleri ise üçer telden oluşur. Teller, diyatonik sıra ile yerleşmiştir. Zahme ile vurularak çalınır.

Giccak: Yaylı bir çalgı olan giccak, en yaygın Özbek halk çalgılarından biridir. Eskiden üç telli olan giccak, dörtlü aralıklarla akortlanırken günümüzde tel sayısı dörde çıkarılmıştır. Akort sistemi çalıcıya göre değişmektedir. Küremsi bir ağaç teknesi ve 40-45 cm boyunda silindirik bir sapı vardır. Göğüs, deriden yapılır. Sol diz üzerinde dik tutularak çalınır.

Sato: Dört telli, yaylı çalgıdır. Oval ve fazla derin olmayan bir teknesi ve uzun bir sapı vardır. Sap üzerinde ağaçtan perdeleri vardır. Müzik tek telde çalınır. Göğüs ağaçtandır ve üzerinde iki delik bulunur. Giccak gibi diz üzerinde dik tutularak çalınır.

Nay: Nefesli Özbek halk çalgısıdır. Aslı kamıştan yapılmakla birlikte ağaç ve metal olanları da vardır. Altı deliği vardır ve diyatonik sıra ile yerleştirilmiştir. Üfleme deliği yan flütte olduğu gibidir.

Kuşnay: Biribirine bağlı iki kamış naydan ibaret olup, bunlara ses çıkaran dil eklenmiştir (kuş=koş=çift). İki kamışa birden üflenerek çalınır. Yaklaşık 20-25 cm boyundadır. Yedişer deliklidir. İki oktav ses aralığını çıkarabilir.

Balaban: Özbekistan'ın Harezm bölgesinde yaygın bir üflemeli çalgıdır. 25-30 cm

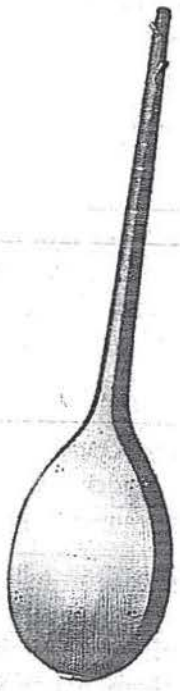
(6) Racabi Y., Özbek Halk Muzikası, Taşkent 1959.

boyunda ağaçtan yapılmış silindirik bir gövdesi ve buna eklenen kamış bir dili vardır. Yedi üstte bir altta olmak üzere sekiz deliklidir.

Surnay: Ağaç üflemeli çalgılardan biri olan surnay, yüksek sesli bir açık hava sazıdır. Form ve işlev olarak zurna ile aynıdır.

Doyra (Daire): Uygurların dap dedikleri çalgı ile aynıdır.

Türkmenistan

Dutar, Türkmenistan

Dutar: İki telli Türkmen halk çalgısıdır. Özbek ve Uygur dutarlarından daha küçüktür. Telleri metal olmakla birlikte, ibrişim olanlarına da rastlanmaktadır. Boyu yaklaşık 80-90 cm'dir. Dut ağacından armudî bir teknesi ve yine duttan göğsü bulunur. Sapı, erik ağacından yapılır ve silindirik şekillidir. Perdeler metaldir. İki tele birlikte vurularak parmakla çalınır. Akordu, dörtlü ya da beşlidir. Nadiren ünison ya da oktav akortlanır. İran, Horasan ve Afganistan'da yaşayan Türkmenler tarafından da kullanılmaktadır.

Gicak: Yarı küre şeklinde bir rezonans kutusu ve silindir şeklinde bir saptan oluşan bir kemençe türüdür. Göğsü deri ile kaplanmıştır. Teknesinin küçük oluşu ile Özbek gicakından (çapı yaklaşık 8-12 cm) ayrılır.

Gargı tüydük: Kamıştan yapılan bir çeşit dilsiz kavaldır. Ağıza gelen bölüme 5-6 cm uzunluğunda metal bir üfleme borusu eklenmiştir. Bu bölüm ön dişlere takılarak çalınır.

Dilli tüydük: 8-10 cm boyunda ince kamıştan yapılan bir çeşit sipsidir. Tek parça kamıştan yapılır. Dört delikli çalgı, sol elle tutulurken sağ el sol elin üzerine kapatılır ve açılıp kapanarak sese vibrasyon verir.

Dep: Uygur dapı ve Özbek doyrası ile aynı çalgıdır.

Başkurdistan ve Tataristan

Başkurt ve Tatarların müzik kültürleri arasında hemen hiç fark yoktur. Kullandıkları çalgılar da aynıdır. Ağız kopuzu, Orta Asya'nın her yerinde olduğu gibi bu bölgede de yaygın olarak kullanılmakta ve kubuz adıyla anılmaktadır.

Kuray: Kazak çalgıları bahsinde anlatılan sıbızgı ile aynı çalgıdır.

Garmon: Akordeon ailesinden bir çalgıdır. Rusçada bayan adı ile bilinen türüdür.

Kırım, Gagauzya ve Balkanlar

Kırım coğrafyasında günümüzde kullanılan çalgıların tamamı Batı kökenli çalgılar olmakla birlikte geçmişte oldukça çeşitli Türk halk çalgıları kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı ile ilişkilerinin yakınlığı sebebiyle Anadolu kaynaklı çalgıların birçoğu Kırım'da da kullanılmıştır. Kanun, santur, ud, bağlama, davul, zurna gibi çalgıların yanı sıra Orta Asya çalgılarından tanbur, çeng, şeştar, dayre gibi çalgılar da Kırım Tatarları tarafından kullanılmıştır.

Gagauz Türkleri de Kırım Tatarları gibi günümüzde keman, akordeon gibi çoğunlukla Batı kökenli çalgıları kullanmakla birlikte geleneksel çalgıları olan kauş, kaval ve çırtmayı da kullanmaktadır. Kaval ve çırtma Anadolu'da da kullanılan nefesli çalgılar-

dır. Kauş ise yazının başında da belirtildiği gibi "kopuz" ile ilgili olduğu düşünülen üç telli yaylı bir çalgıdır.

Balkanlar'ın Türk çalgı kültürü Anadolu'nunkinden farklı değildir. Bu bölgede Türk olmayan uluslarda Türk kaynaklı çalgıların kullanıldığı gözlenmektedir. Bunların başında çiftetelli gelmektedir ki bu çalgı Anadolu'da unutulduğu hâlde Arnavut, Makedon ve Boşnaklar tarafından hâlen kullanılmaktadır. Yunanlıların buzuki ve baglamas adları ile kullandıkları çalgılar da Anadolu kökenli olup bozuk ve bağlama adından değişmiştir.

Azerbaycan

Tar: En yaygın olarak Azerbaycan'da kullanılmakla birlikte İran, Özbekistan ve Türkmenistan'da da kullanılan tar, iki boğumlu bir rezonans kutusu olan 11 metal telli bir çalgıdır. İkişerli olarak sıralanmış olan üç grup teli ile ezgi çalınır, diğer teller rezonans içindir. Dut ağacından yapılanı tercih edilir. Diyaframı sığır yüreğinin zarından yapılır. Perdelidir ve mızrapla çalınır.

Saz: Anadolu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da âşıkların değişmez çalgısı olan sazın bağlamadan farkı sapının biraz daha kısa olması ve kapağının da gövdesi gibi dut ağacından olmasıdır.

Kamança: Giccak, kemane ve rebap adları ile Türk dünyasının diğer bölgelerinde kullanılan çalgı ile aynı olan kamança Azerbaycan'da ceviz ağacından oyularak yapılır ve gövdesi biraz daha büyüktür (20-25 cm çapında). Diyaframı balık derisindendir.

Nağara: 30-35 cm çap ve 25-30 cm derinliği olan bir kasnağın her iki tarafına da deri gerilerek yapılan bir davul türüdür. Genellikle elle çalınan nağara zurna eşliğinde ve açık havada çubukla da çalınabilir.

Gaval: Doğu Türkistan'da dap, Özbekistan'da doyra adı ile bilinen çalgı ile aynıdır.

Goşa nağara: Biri büyük diğeri küçük kase biçimindeki iki ayrı gövdenin açık olan kısımlarına kalınca deri gerilerek yapılan bir çeşit kudümdür. İki çubuk ile çalınır.

Balaban: Anadolu'da mey, Azerbaycan ve Özbekistan'da "balaban" adıyla tanınan bu nefesli çalgı bir kamış ve bir ağaç gövdeden oluşur. Sesi üreten kamışın üfleme aralığını ayarlayan bir kıskacı vardır. Kapalı mekân çalgısıdır 25-30 cm boyundadır.

Tütek: Dilli üflemeli bir çalgı olan tütek Anadolu'daki düdükle aynıdır.

Zurna: Çok yüksek volümlü bir nefesli çalgı olan zurna düğün bayram gibi eğlencelerin vazgeçilmez çalgısı olmakla kalmayıp askerî müzik icra eden mehter topluluklarının da ana çalgılarından biridir. Çin'den Avrupa ortalarına kadar çok geniş bir coğrafyada kullanılan çalgı her zaman davul ile birlikte kullanılır. Üfleme yerinde bir kamış ve daha sonra gittikçe genişleyen ağaç bir gövdesi olan zurna boyunun uzunluğuna göre "zil zurna", "cura zurna", "kaba zurna" gibi isimler alır.

Garmon: Bir çeşit akordeon olan garmon Azerbaycan'ın geleneksel müzik zevkine uygun ses verecek şekilde özel olarak imal edilir. Akordeondan daha küçük ve daha tiz bir sese sahiptir.

Anadolu

Bağlama ailesi: Türklerin Sibirya'da topşur, ya da toşbuluurla başlayan Orta Asya'da dombıra, dutar, tanbur gibi şekillerde karşımıza çıkan çalgı ailesinin Anadolu'daki uzantısı olan bağlama da diğer akrabaları gibi armudi, biçimli bir rezonans kutusu ve uzun bir saptan oluşmaktadır. Önceleri üç tek telli olan çalgı zamanla üç grup telli olmuş ve bu teller bağırsaktan ipeğe ve daha sonra metale dönüşmüştür. Anadolu'da üç telli adıyla da anılan çalgının bağlama adını almasının perdelerin bağlanmasından sonra oluştuğu düşünülmektedir. Günümüzde "di-

van sazı", "çöğür", "bağlama", "cura" gibi türleri kullanılmaktadır.

Kaval: Dilsiz nefesli çalgılardan olan kaval yedi önde bir arkada olmak üzere sekiz delikli ağaç bir çalgıdır. Delikler kromatik ses dizisine göre sıralanmıştır. Erik ağacından imal edilir. Çobanların vazgeçilmez çalgısı olan kaval günümüzde halk çalgıları orkestralarında büyük bir rol üstlenmektedir.

Düdük: Bir başka çoban çalgısı olan düdük de ağaç nefesliler sınıfının daha küçük bir üyesidir. Dilli bir çalgı olan düdük sekiz delikli ancak sesler diyatonik sıralıdır.

Mey: Azerbaycan ve Özbekistan'da balaban adıyla bilinen çalgı ile aynı olan mey genellikle Doğu Anadolu'da kullanılan bir çalgıdır.

Zurna: Azerbaycan'daki zurna ile aynı çalgıdır.

Ney: Dilsiz nefesli çalgılardan olan ney kavaldan farklı olarak yedi delikli olup kamıştan imal edilir. Daha çok tasavvuf müziği ve sanat müziğinde kullanılır. Boyuna göre "davud", "şah", "kız", "bolahenk", "süpürde" gibi isimler alır.

Tulum: Tulum çıkarılmış oğlak derisinin bir tarafına çift kamıştan oluşan düdük, diğer tarafına bir üfleme borusu yerleştirilmiştir. Yüksek volümlü bir açık hava çalgısı olan tulum Anadolu'nun kuzeydoğusunda yaygındır.

Tanbur: Tanbur, yuvarlak bir rezonans kutusu ve uzun bir saptan oluşan telli bir çalgıdır (saz ebadının 1/4'ü tekneye, 3/4'ü sap kısmına aittir). Perdelidir ve kaplumbağa kabuğundan yapılan bir mızrap ile çalınır. Perdeleri için, bağırsak (kiriş) veya misina kullanılır. Tanburda dördü sarı ve dördü de çelik olmak üzere sekiz tel vardır. Bu tellerin altısı çift, ikisi ise ayrı ayrı akortlanır. Gerek fizikî yapısı gerek çalma tekniği ve icra ettiği müzik türü yönünden Özbek ve Uygur tamburu ile çok büyük benzerlik gösterir.

Ud: Arapça bir sözcük olan ud, odun demektir ve bilhassa Afrika ikliminde yetişen sarı sabır ağacının adıdır ki Türkçede de bu ağaca "öd ağacı" denir. İsminin Arapça olması çalgının Arap çalgısı olduğu anlamına gelmemelidir. İlk Müslüman Arapların udu Medine'ye getirilip ırgatlıkta kullanılan Horasanlılardan görüp edindikleri düşünülmektedir (M.R. Gazimihal-Musiki Sözlüğü-s.259). Orta Asya'nın pi-pa kopuzu ile yakın akraba sayılabilecek olan ud, diğer yaygın Türk çalgılarından farklı olarak kısa saplı ve perdesizdir. Altı grup tellidir. En kalın tel tek, diğerleri ikişerlidir. Teller dörtlü ses aralığıyla düzenlenir.

Kanun: Orta Asa'da yaşayan Türklerin bilinen en eski çalgılarından olan yatık, çatgan, cetigen gibi çalgıların geliştirilmiş bir türü olan kanun yatay bir rezonans kutusu üzerine yine yatay eksende yerleştirilmiş 24 ya da 26 grup telli bir çalgıdır. Her grupta üç tel bulunur. Eskiden bağırsaktan yapılan teller yerini misinaya bırakmıştır. Diyatonik ses dizisinde düzenlenen kanunda ara seslerin elde edilebilmesi için tellerin boyunu değiştirmeye yarayan mandallar kullanılır. Her iki elin işaret parmaklarına takılan mızraplarla çalınır.

Rebap: Yaylı çalgılar ailesinden olan rebap, ağaç ya da hindistan cevizinden bir rezonans kutusuna bir sap eklenerek yapılır. Gövdenin ön yüzüne deri ya da yürek zarı gerilmiştir. Bir tutam at kuyruğu veya kirişten yapılan telleri iki ya da üç adettir. Günümüzde pek kullanılmamaktadır.

Kemane: Gerek form gerek işlev olarak rebap ve Orta Asya'nın giccakları ile aynı olan kemanenin gövdesi kurumuş su kabağından yapılır. Üç metal telli olan çalgı daha sonraları geliştirilerek tel sayısı dörde çıkarılmış ve kabak yerine daha çok ağaçtan imal edilmeye başlanmıştır.

Kemençe: Anadolu'nun yalnızca Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaygın olarak kullanılan yaylı bir çalgıdır. 50-60 cm boyunda, 7-10 cm enindeki kemençenin 3 teli bulunur.

Avrupa'da kemandan önce kullanılan pochette ya da kit adı ile tanınan çalgı ile büyük benzerlik göstermesi nedeniyle Avrupa kökenli olduğu yolunda görüşler vardır. Ancak çalma tekniği neredeyse Türkmen gıcçaklarından farksızdır.

Klâsik kemençe: Yaklaşık 40 cm boyunda 15-16 cm eninde armudî biçimli bir yaylı çalgıdır. Üç kiriş telli çalgının tel boylarını eşitleyen bir baş eşiği yoktur ve bu yüzden ortadaki tel diğerlerinden uzundur. Tellere tırnağın bombeli yüzü dokundurularak çalınır. Teknesi karaağaç, karadut, dikenli ardıç, maun veya pelesenk çeşitlerinden birinden, kapağı ise selviden imal edilir.

Asma davul: Anadolu'nun en yaygın vurmalı çalgısı olan asma davul iki tarafında da deri gerilmiş olan bir ağaç kasnaktan ibarettir. Kasnağın derinliği 20 ile 40 cm arasında, çapı ise 40 ile 60 cm arasında değişir. Omuza asılan davul bir tokmak ve bir çırpı ile çalınır. Açık hava ve mehter çalgısı olan davul her zaman zurna eşliği ile çalınır.

Kös, nakkare, kudüm: Bu çalgıların üçü de kazan biçimli olup tek tarafı derili, ritm çalgılarıdır. Genellikle çift olarak kullanılmaktadır. Kös en büyük olanıdır ve mehter çalgısıdır. Nakkare ve kudüm daha küçük boyutlarda olup birbirilerinden pek farklı değildir. Mehter müziğinde kullanılan nakkare, klâsik ve tasavvuf müziğinde kullanılana ise kudüm adı verilmektedir.

Deblek: Darbuka veya dümbelek isimleriyle de anılan çalgı huni biçimli bir gövdenin geniş olan tarafına deri gerilmesiyle elde edilen ritm çalgısıdır. Eskiden pişmiş topraktan yapılan çalgı günümüzde bakır, alüminyum ve demir dökümden de yapılmaktadır.

Tef: 5-10 cm derinliğinde bir kasnağın tek tarafında deri olan ritm çalgısıdır. Çok çeşitli çaplarda olabilir. Bazı teflerin kasnaklarında zil, zincir ya da halkalar bulunmaktadır.

(**) Bu makale yayınevimizin hazırladığı 'Türkler Projesi' (cilt 19, s.105, 2002)'nden alınmıştır.

Kaynaklar

GAZİMİHAL M. R; Asya ve Anadolu Kaynaklarında Iklığ, Ankara 1958.

GAZİMİHAL M. R; Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız. Ankara 1975.

GAZİMİHAL M. R; Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız, Ankara 1975.

RACABİ Y, Özbek Halk Muzikası, Taşkent 1959.

REŞETNİKOVA A. P. Vargan İ., Ego Muzika (s. 79) Yakutsk 1991.

SUZUKEY B. Tuvinskie, Traditsionnie Muzikalni İnstrumenti Kızıl 1989.

SARIBAYEV B. Kazaktın Muzikalık Aspaptarı Almatı 1978.

USPENSKİY V., BELAEV V., Turkmenskaya Muzıka Aşkabat 1979.

USPENSKİY V., BELAEV V., Turkmenskaya Muzıka, Aşkabat - 1979